

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNGAR



NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

SVENSKA KUNGAR I RIKET, TEKNIKEN OCH NATURVETENSKAPEN

Wilhelm Odelberg

Lejonet är ett av de sista "Statslejon", vilka sändes som gengåva mot de stora tributer, som sjörövarstaterna på den afrikanska kusten avpressade Sverige för att dess sjöfart på Medelhavet och till Asien skulle få vara ifred. Lejonet fick till slut sin "kula" vid överjägmästarbostället Djursborg vid nuvarande Karlaplan. Det sköts 1792, monterades och fanns i Adolf Ulrik Grills naturaliekabinett på Söderfors bruk. Han skänkte det till Kungl. Vetenskapsakademien. Linnédockan är tillverkad efter Alexander Roslins porträtt. Båda tillhör numera Naturhistoriska Riksmuseet. Foto Mats Landin.

Det har ibland påpekats att Sverige inte har utrymme för mer än ett geni per århundrade, åtminstone från internationell synpunkt. För den äldre i raden av "kungar", som skall behandlas här, Christopher Polhem, gäller, att han under sitt 90-åriga liv hann verka under en del av 1600-talet, medan den näste, Carl von Linné, tillhör 1700-talet. Jacob Berzelius var visserligen född två decennier innan seklet gått ut, men hela hans verksamhet och berömmelse faller inom 1800-talet. Såväl Polhem och Linné som kung Karl XIV Johan har blivit porträtterade på svenska sedlar. Berzelius väntar ännu på den hedern. Marskalk Bernadotte, samtida med Berzelius, som blev kung, sade, att "ingen fyllt en bana liknande min". Han får nog på sitt sätt räknas till genierna utanför den vetenskapliga världen.

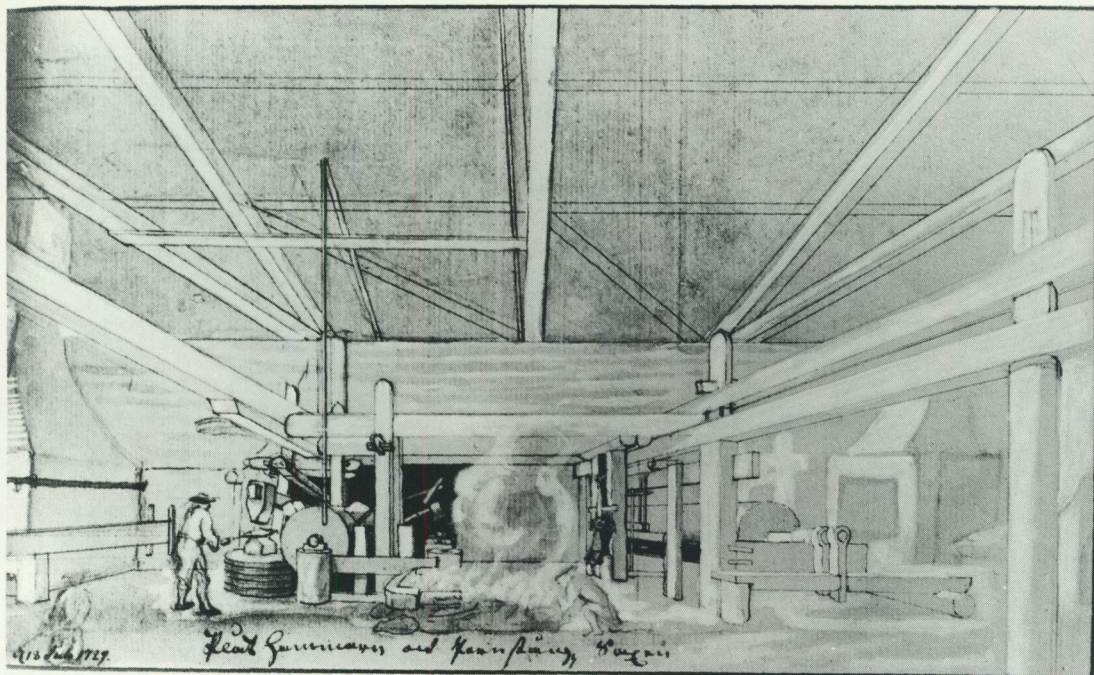
DEN SVENSKE ARKIMEDES

Christopher Polhems föregångare som portalfigur i Sverige gällande teknikens och konstens värld, Erik Dahlbergh, var liksom Polhem född i borgerlig familj med svag ekonomi. Båda kunde vid hög ålder se tillbaka på sina liv, och med tillfredsställelse konstatera att den kunskapstörst och självdisciplin de sedan tidig barndom ålagt sig, gett rik utdelning. Vad Polhem beträffar, blev han i 10-årsåldern lämnad ensam i världen. Hans tekniska begåvning lyste redan då igenom. Förståelsefulla människor hjälpte

honom. En präst på Södertörn undervisade honom i latin så att han kunde tillgodogöra sig vetenskaplig text. I gengäld repareerade den unge discipeln klockor. Som student i Uppsala togs han om hand av ett annat geni, Olof Rudbeck d.ä. Polhem väckte sensation genom att efter två års arbete få domkyrkans astronomiska, medeltida ur att fungera. Det hade då stått sedan något århundrade. Mödan var förgäves. Några år senare förstördes uret i den stora branden.

Efter Uppsalaåren kom Polhem att intensivt ägna sig åt Falu gruva. Han gjorde åtskilliga förbättringar i driften. Vidare gjorde han betydelsefulla uppfinningar, framför allt genom att utnyttja vattenkraft vid uppfordringen av malmen. Pumpning av vatten i gruvschakten var också ett viktigt problem som han löste på ett elegant sätt. Polhems arbetskapacitet var remarkabel. Det upp-gavs att han aldrig sov mer än tre timmar per natt. Han behövde bara se en maskin eller konstruktion för att erinra sig alla detaljer. Detta var viktigt när han 1694 vid 31 års ålder gav sig ut på en studieresa till Holland och England. I Oxford umgicks han med en av tidens berömdheter matematikern John Wallis. Där- emot tycks han inte ha varit i personlig kontakt med Isaac Newton, till vars teorier han i flera fall var kritisk. Newtons banbrytande ideer kom långsamt att slå igenom. Under 1700- talets första årtionden var Polhem en av de ivrigaste att i olika sammanhang referera och kommentera Newtons teser. Å andra sidan tog Emanuel Swedenborg, naturvetenskapsman och reli- giös tänkare, intryck av Polhems ideer om universum. Denne framhöll – försiktigtvis inte i tryck – att jorden en gång varit en sol, som efter oändliga tider kallnat och blivit vad den är idag. Skapelseberättelsen i Bibeln fick ses som en liknelse, men bra att ha för enkelt folk. Sådana borde också undervisas om att Gud hade öron och ögon att se deras dåliga gärningar, vilka bestraffa- des med helvetets eld. Detta gjorde större intryck än talet om himmelrikets härlighet. Polhem förbehöll dessa tankar för en trängre krets. Utsikten att få bestiga kätтарbålet var väl inte så stor i Sverige vid denna tid, men han hade ändå kunnat hamna i tråkigheter.

Polhems rykte steg. Inom Bergskollegiet anförtröddes han ansvaret för alla betydande nykonstruktioner vid Falu gruva och andra fyndigheter i landet. Kurfursten Georg Ludvig i Hannover, sedemera Georg I av England, kallade honom att under en tid



Christopher Polhem grundade år 1700 Stjärnsunds manufakturverk, där man tillverkade artiklar av järn, stål, koppar och mäs-sing, ibland under stora problem. Denna bild från 1729 visar smedjan vid Stjärnsund. Långa väggarna på båda sidor står stora ugnar. Till vänster en smed framför plåthammaren och till höger den av Polhem konstruerade järnstångsaxen. Tuschlavering av C. J. Cronstedt. Tekniska mu-seet.

förestå bergverken i Harz. Tsar Peter i Ryssland frestade förgäves Polhem med lysande utsikter. Detsamma gjorde Georg I, sedan han väl etablerat sig som kung. Polhem kom i fortsättningen att helt ägna sig åt svensk teknologi och industri. Karl XII understödde honom kraftfullt ända till sin död. Polhems namn är framför allt förbundet med hans industriföretag i Stjärnsund i Dalarna och de märkliga slussverken i Trollhättan och Stockholm. Verksamheten i Stjärnsund med framställning av artiklar i järn, stål, koppar och mässing, var tidvis framgångsrik, men bjöd ofta på problem. När det gällde offentligt understöd fick han knappast det medhåll som han hade rätt att vänta av frihetstidens riksdagar. Ett annat problem var rekryteringen av arbetskraft. Folket hade en djupt rotad misstro och aversion mot att ersätta människokraft med maskiner. Detta var just vad Polhem ville. Under sina resor i England och på kontinenten hade han sett vad maskiner betydde för massproduktionen. Trots Polhems framgångsrika tillverkning av klockor – Stjärnsundsuren är berömda – höll inte hans industri i längden.

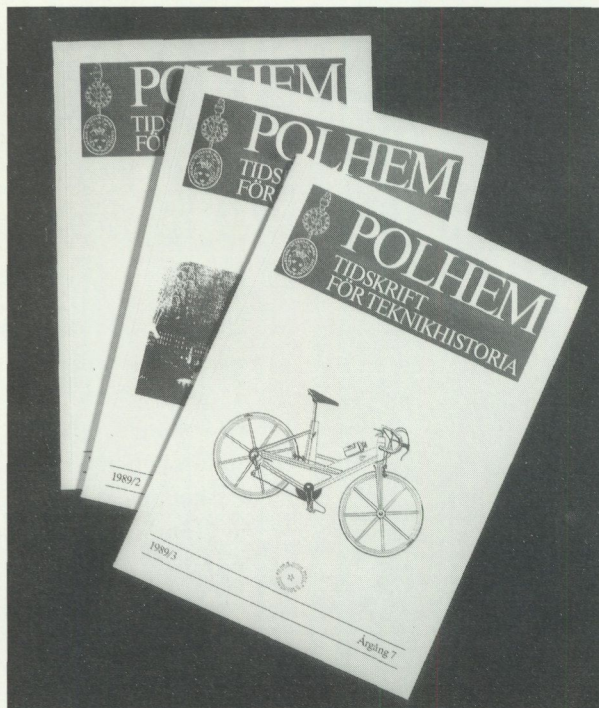
Christopher Polhem i Nordstjärneordens dräkt, avporträtterad som 90-åring av J. H. Scheffel. Kungl. Vetenskapsakademien.



Under sitt långa liv engagerades Polhem i en mångfald av andra angelägenheter. Slussverket i Stockholm, som betydde så mycket för stadens samfärdsel och handel, konstruerades av Polhem, som sagt, men fullbordades av hans son Gabriel, även han en skicklig ingenjör om än inte av faderns dignitet. Polhem betydde också mycket för utvecklingen av Karlskrona som bas för flottan. Särskilt engagerade han sig i uppbyggnaden av den stora dockan. Grävningen och konstruktionen av slussarna i den led som blev Göta kanal tillhör 1800-talet, men endast några månader före sin död hade Karl XII godkänt en plan rörande förbin-

delse mellan Östersjön och Västerhavet. Det härjade och slagna riket var ännu inte moget för ett så stort projekt.

I Kungl Vetenskapsakademiens stora sal hänger ett porträtt av en person i helfigur, svept i en violett nattrocksliknande klädnad och med en huvudbonad i samma färg. "Vem är den gamla damen?" frågar någon besökare och upplyses om att det är Christopher Polhem, målad för akademiens räkning, 90 år gammal och skrudad i Nordstjärneordens dräkt. Polhem var mycket uppskattad av Vetenskapsakademien och det med rätta. Han var 78 år då han inträdde i den nya akademien. Vad han där utträtade var förbluffande. Polhems livgivande inflytande verkade in i gustaviansk tid – 1700-talets svenska ingenjörer var hans lärjungar. Så länge den gamle mannen levde, var han en centralgestalt i akademien, en symbol för Sveriges lycka genom manufakturer och en hushållningsvetenskap, grundad på den experimentella forskningens rön. "Genom sin rastlösa energi och spännvidden i sin verksamhet var han den märkligaste av dem som röjt väg för akademien. Den tacksamhet som där mötte honom var



1983 startade Polhem, Tidskrift för teknikhistoria. Polhems namn lever i högsta grad än idag. Foto Eva Aspelin.

Många Linnélärjungar gjorde strapatsrika forskningsresor ut i världen för att utforska nya länder och företeelser. Jordglob från 1750-talet och astrolabium för bestämning av höjden från 1700-talets första del. Nordiska museet. Foto Mats Landin.



stor ävensom den oförställda glädjen över att vår svenske Arkimedes ännu stod bi och band akademien samman med det förgångna" (Sten Lindroth). Vetenskapsakademiens handlingar hade under 1700-talet stor betydelse för tekniker och lantbrukare, som där hämtade uppslag till allehanda förbättringar. De kvartalsvis utgivna häftena var efterlängtrade på många håll.

Fram till sin död bidrog Polhem med inte mindre än 21 rön och uppsatser. Han skrev om principiella problem i mekaniken, om husbyggnad, ståltillverkning, kvarnar och vattenverk, skjutvapen, sätt att hämta upp öl ur källaren utan att behöva gå dit ner, hur man hindrar hästar från att skena. Det var inte mer än mänskligt att han någon gång högg i sten. En uppsats i ballistik

granskades av den berömde matematikern Mårten Strömer. Där fanns ett och annat som var fel. Strömer skrev till akademiens sekreterare: "Gud give att jag intet råkar illa ut, ty jag har skrupler nästan vid alltsammans och vill intet gärna komma i dispyt med den gubben som jag så mycket respekterar." Långt efter hans död diskuterades Polhems teser och uppfinningar bl.a. hans "konstige tapp", ett slags lås som skulle hindra pigorna att smygtappa vinfaten.

Det är väl troligt att Polhem uppnådde sin för tiden märkligt höga ålder genom att han förde ett sunt liv. Han varnade för överflöd i mat och dryck. Då liksom senare var superiet den stora faran för folket. Mer grönsaker i maten och ett enkelt liv var hans rekommendation. Stick i stäv mot flera av de ledande tänkarna under frihetstiden motarbetade Polhem alla former av privilegier. Han propagerade för full frihet för handeln. Det viktigaste för Sverige var att utveckla de industriella resurserna.

BLOMSTERKONUNGEN

Det är nog inte sannolikt att Polhem och Linné träffades så ofta. Det skulle i så fall ha varit vid tillfälliga möten i akademiens lokaler i Riddarhuset. Linné verkade som läkare i Stockholm – man får inte glömma att han var en dugande praktiker i medicinska frågor. Detta bör inte skymmas av Linnés berömmelse inom botaniken. De båda giganterna levde i olika vetenskapliga världar. Under de få år som Linné vistades i Stockholm bodde Polhem på Kersö vid Mälaren, några mil från Stockholm. Sedan Linné flyttat till Uppsala som professor blev hans besök i Stockholm mycket sällsynta, men han förde en ymnig korrespondens med Vetenskapsakademien och dess ledamöter.

Arvet från Linné fortsätter med styrka in i våra dagar. På visst sätt är han var mans egendom även om de mångtusende människor som passerar Humlegården i Stockholm, nog förstrött betraktar hans kolossalstaty, omgiven av symboler för hans vetenskap. Den linneanska traditionen fordrade också sitt av läroverksungdomen. Fram till 1960-talet, då nya vindar kom att blåsa i undervisningen, låg det varje elev i realskolan att om sommaren göra botaniska exkursioner med spade och portör för att samla och pressa si och så många växter. För en del kändes detta besvärligt nog. Herbarier ärvdes från äldre syskon till yngre.



Ända in på 1960-talet ingick det i undervisningen i botanik att samla, pressa och lära sig namnen både på svenska och latin på ett visst antal växter. Gullviva ur herbarium från 1940-talet, samlat av Olle Hellberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.



Linné blev på kort tid världsberömd och samlade omkring sig unga elever också från många andra länder. Man följde honom på exkursioner ute i naturen. Många gav sig ut på strapatsrika resor och blev själva med tiden berömda. På denna bild, efter litografi av Gustaf Brusewitz 1866, lyssnar elever, både manliga och kvinnliga, till den berömda föreläsaren.

Etiketterna skrevs om. Men för många generationer blev det ändå till glädje att lära känna både det svenska och latinska namnet på något hundratal växter.

Även Linné är representerad i Vetenskapsakademiens sessionssal. Där hänger två porträtt av honom, alldeles nära varandra. Den tidigare målningen av Per Krafft d.ä. visar Linné med glad och kraftfull uppsyn med sin egen blomma *Linnea borealis* med på bilden. Ett par år senare målade Alexander Roslin sitt klassiska, ofta reproducerade porträtt. Där är blicken en annan. Efter sitt första slaganfall är Linné på väg in i skuggornas värld.

Han var mån om sitt rykte och förstod redan som helt ung, att

om han ville nå berömmelse utanför Sverige, dög det inte att placera sina rön i de torftiga och säkerligen inte särskilt uppmärksammade avhandlingarna från Uppsala universitet. Förståndigt nog tog han med sig sina manuskript till Holland. Därifrån utgick en rad skrifter, som snart gav honom den eftersträlvade berömmelsen. Linné såg i fortsättningen till att hans rykte som vetenskapsman hölls levande. Regelbundet utsändes tryck, som omtalade vilka smickrande omdömen som fällts om honom. Alla var väl inte så uppskattande. Vetenskapsakademiens sekreterare Per Wargentin skrev: "Alla värderar arkiater Linné, men nästan ingen älskar honom." Det är bekant att han tog illa vid sig av motsägelser och brist på uppskattning.

Framstående personer från utlandet sökte sig till Hammarby. Lord Baltimore, en engelsk magnat, kom dit. Hans resvagn var så stor att grindstolparna måste lyftas bort. Efter långa diskussioner i upphöjda ämnen, frågade Linné om inte lorden, som rest så lång väg, ändå inte ville göra ett besök i Stockholm för att uppvakta kungaparet Adolf Fredrik och den kunskapsrika drottning Lovisa Ulrika. Baltimore förklarade att han rest till Sverige enkom för att träffa Linné och ingen annan. Han återvände någon dag senare.

Om Linné och hans lärjungar har skrivits mycket. Hans egen reputation och Vetenskapsakademiens goda kontakter tillät unga disciplar att följa med Ostindiska kompaniets och andra fartyg till avlägsna länder. Resor var alltid riskabla. Flera linnélärjungar omkom: Hasselqvist, Löfling, Forsskål. Linné sörjde deras unga liv, men mer över de vetenskapliga resultat som gick förlorade. Andra klarade sig bättre t.ex. Kalm och Osbeck. Den senare får nog räknas till vetenskapernas martyrer. Linné hade bett honom att skaffa teplantor från Kina. Osbeck vårdade plantorna med sin egen vattenranson under nästan två år. Vid en omlastning i Kapstaden kastades krukorna av misstag över bord. Så småningom fick Linné ändå teplantor, men det visade sig att det svenska klimatet inte var tjänligt för teodling.

Då Linné dog, var frihetstidens intensiva intresse för teknik och naturvetenskap på upphällningen. Man beundrade inte längre sinnrika mullvadsfällor. Hovets damer fick inte känna vällustiga rysningar under bekantskap med elektricitetsmaskiner. En ny tid hade kommit och Gustav III dikterade smaken. Nu var det teatern, de sköna konsterna och det behagliga livet som gällde för

Carl von Linné. Porträtt av Alexander Roslin. Kungl. Vetenskapsakademien. Foto Statens konstmuseer.



De första mikroskoperna utvecklades under 1500-talet. Under 1700-talets första del förbättrades de väsentligt och blev ett allt vanligare instrument för utforskande av naturens mysterier. Detta exemplar ur Nordiska museets samlingar är från 1740. Foto Mats Landin.

de högre kretsarna. Dessa rynkade på näsan eller log sneda leenden åt de torra pedanterna med deras mikroskop och tråkiga systematisering. Kellgren gjorde det, likaså Anna Maria Lenngren. En vers från hennes "Porträtterna" ger ett gott exempel:

Till höger främst, det är min farfars far
den vittbereste presidenten
som kände flugors namn på grekiska och latin
och förde med sig hem och skänkte akademien
en metmask ifrån orienten.

Resultatet av denna inställning – ironiserandet över de exakta vetenskaperna uteblev inte. Ur skrymslen och vrår kom magnetisörer, andeskådare och nummerpunkterare. Kellgren protesterade med "Ljusets fiender", men han hade nog i viss mån sig själv att skylla.

Linné efterträddes av sin son, en kort episod. Längre perioder på lärostolen i botanik hölls av den verkliga vittbereste bitvargen Carl Peter Thunberg, kallad "Japans Linné", och den misantropiske Göran Wahlenberg. De populariserade i sanning inte "den älskvärdaste av vetenskaper". Linnés herbarium och hans brevväxling såldes till en rik engelsman J. E. Smith, grundaren av the Linnean Society. Det är en livskraftig akademi, som med sin mångfald av skrifter i Linnés efterföljd håller hans namn levande. Betraktar man de linneanska samlingarna i Burlington House i London, hur minutiöst väl vårdade de är, grips man lätt av den kätterska tanken, att det nog var väl att denna svenska nationalskatt togs om hand av engelska intressenter med deras större resurser. Det är inte sannolikt att samlingarna skulle blivit så väl omhändertagna här, kanske skingrade i värsta fall.

Det är först långt in på 1800-talet som Linné i Sverige blir till ett slags kultfigur. På hundraårsdagen av hans födelse 1807 blev det just inga manifestationer utom att Thunberg passade på att inviga växthuset i Botaniska trädgården i Uppsala, som varit färdigt långt tidigare. Snart nog kom Linnés geni att användas i skilda vetenskapliga och litterära sammanhang. Både nyromantiken och de radikala strömningarna i slutet av århundradet hade användning av honom. Det är som om Linnés gestalt givit impuls till alla slags symboler såsom kring statyn i Humlegården, men också till subtila abstraktioner.

Oscar Levertin hade vid sin död 1906 fullbordat ett verk om Linné. Där behandlas alla sidor av Linné utom hans naturvetenskapliga insatser. En tidigare litteraturhistoriker och skald, Bernhard Elis Malmström, intresserade sig för Linnés behandling av svenska språket. Det blev dock naturvetenskapsmän som gav linnégestalten normala proportioner. Elias Fries, svampforskningens fader, inledde det vetenskapshistoriska betraktelsesättet på Linné. Hans son, Thore Magnus Fries, professor i botanik och Uppsala universitets rektor, publicerade i början av 1900-talet ett arbete om Linné, så att säga i helfigur, vilket hittills inte överträffats. Evald Ährling bör också ihågkommas. Han var skollärare i Arboga, hård mot alla elever som inte älskade botanik. Med otrolig flit och omsorg, ett närmast klosteraktigt arbete, ordnade han den svåröverskådliga massan av Linnés efterlämnade manuskript, som sedan publicerades av Vetenskapsakademien.

Åtskilliga svenska stormän och kvinnor har fått egna samfund



*Ljunga*planter ur Olle Hellbergs herbarium. Foto Mats Landin.

till åminnelse. Så även Linné, vars sällskap sedan bortåt 70 år ger ut årsböcker med värdefulla bidrag. Den ledande personen under Linnésällskapets första tid var Rutger Sernander, berömd professor på Linnés lärostol. Personkult låg nära till hands. Sällskapets förhandlingar åtföljdes av glada måltider. Det sägs att efter ett samkväm, som blivit sent eller snarare tidigt och deltagarna trädde ut i försommarens morgonljus, sträckte ordföranden Sernander armarna mot himlen och ropade: "Tänk att det är samma sol som lyser på oss och som lyste på Linné." Ett sådant beteende är naturligtvis en smula överdrivet, men man kan nog inte rätt bedriva forskning om man inte har känsla för historiens charm och föregångarnas snille och tankemöda.

Linnés minne blev alltså omhändertaget på flera sätt. Det är sällsynt att en vetenskapsman blivit en hel nations egendom. Under slutet av 1800-talet, men knappast längre, var det inte ovanligt att flickor döptes till Linnéa. Den som skriver detta har för sin del känt ett par Linnéor, men ingen av dem kunde inge sådana känslor som behärskade Evert Taubes unge sjöman:

Hennes namn det är det vackraste
som jag beskriva kan
ty Linnea är det skönaste på Jorden.
Det som Blomsterkonungen
inunder höga granar fann
något skönare jag ej beskriva kan.

Det är naturligtvis oerhört smickrande för en författare att ingå i allmänhetens medvetande, talesätt och sångskatt. Det sägs att Lady Ann Lindsay, som skrev den välkända och vemodiga skotska sången "Auld Robin Gray" inte förstod hur populär hennes sång blivit förrän hon på 1820-talet såg sin historia uppförd på en italiensk byteater av dresserade hundar. Linné är nog rätt ensam i sitt slag. Det är inte lätt att tänka sig Newton, Edison eller Einstein knutna till ung kärlek.

KEMIENS GRAND OLD MAN

Några år efter det att Linné gått bort föddes Jacob Berzelius. Även han var av gammal prästsläkt. Båda hade i ungdomen fått kämpa hårt för sin utbildning. Särskilt Berzelius hade det fattigt. Det finns ett litet akvarellporträtt av honom från tiden omkring 1800, där han sitter i "direktoirefrack" bland kemiska instru-



Carl Gustaf Qvarnströms magnifika staty av Jacob Berzelius avtäcktes 1858 i det nyligen sanerade "Katthavet", numera Berzelii park i Stockholm. Foto Birgit Brånvall.

ment. Porträttet har kallats "den hungrige Berzelius", ty det visar en man som otvivelaktigt haft det svårt. Bilden kontrasterar märkligt mot den frodiga gestalt som återges av senare porträtt. Magnifik är C. G. Qvarnströms stora staty, som avtäcktes 1858. Platsen blev det nyligen sanerade "Katthavet", Stockholms centrala sopptipp mellan Norrmalmstorg och Nybroviken, kallad

så på grund av sin funktion som slutstation för övertaliga kattungar. Det blev en behaglig park, en av Stockholms prydnader. Det berättas att då Berzelius varit död i många år, fick hans änka under en kongressbankett till bordsgranne en framstående fransk kemist. Denne som inte riktigt visste vem han talade med, frågade om den gamla damens man befann sig i församlingen. "Non, monsieur", svarade friherrinnan Berzelius, något indignerad. "Il fait statue dans le parc de Berzelius." Hundra år tidigare hade ingen kunnat förutse något sådant. Som elev vid gymnasiet i Linköping, en plantskola för präster, retade han flera av lektörerna genom att helt förbise teologien och istället ägna sig åt naturvetenskapen. Det var nära att han blivit hårt straffad. Men Berzelius hade gott stöd hos en av lärarna, linneanen, ostindiefararen och skeppsläkaren Carl Fredrik Hornstedt. Vid avslutningen sade eforus: "Jag vet att du varit borta från många lektioner, men jag vet också att du inte använt tiden illa – använd dina gåvor så blir du en nyttig medborgare." Det kunde säkert föresväva eforus, Jacob Axelsson Lindblom, att han en dag skulle bli ärkebiskop, men knappast att han skulle få uppleva att den problematiske eleven nådde världsrykte inom en ännu ganska outvecklad vetenskap och dessutom blev adlad.

Även på andra sätt hade Berzelius det motigt. Han förlorade tidigt sina föräldrar och omhändertogs av ovilliga släktingar. Hans gåvor och experimentlusta visade sig mycket tidigt. Praktiskt taget på egen hand lärde han sig att läsa. I Bibeln läste han om Abrahams offer av sonen Isak. Han ville pröva riktigheten på sin lilla syster Flora. Han travade upp ved och beredde sig att tända på. Då kom folket hem från kyrkan och avbröt experimentet under starkt klander av offerherren. Senare grät de av glädje då de förstod att han haft Bibeln som förebild för sitt handlande. I övrigt fick han inte så mycket uppmuntran eller omtanke. På äldre dagar sade Berzelius att han, till skillnad från många han kände, inte med någon glädje kunde tänka tillbaka på barndomen. Även som student i Uppsala råkade han utan egen förskyllan ut för besvärligheter på grund av två professors motsättningar. Det är först då Berzelius, genom ett i lämplig tid inträffat dödsfall, blivit professor vid den institution som sedan blev Karolinska institutet som hans levebröd och stora karriär som vetenskapsman grundlades. Både som forskare och administratör var han framstående. Den för nutiden mest synbara insatsen var hans

Stuffer och preparat i de Berzelius'ska skåpen i gustaviansk och empirestil utgör inte bara en unik vetenskapshistorisk samling utan också en fröjd för ögat. Etiketterna är i regel skrivna av Berzelius. Berzeliusmuseet, Centrum för Vetenskapshistoria och Kungl. Vetenskapsakademien.



reformering av det kemiska teckenspråket. Grundämnena betecknade han med en eller två bokstäver ur det latinska namnet. Härmed bringade han för all framtid reda i ett fält som tidigare karakteriserats av den ohjälpligaste förvirring. "Sedan vi bestämt de elementära volymernas vikter", skrev han, "skola vi med hjälp av dessa tecken kunna uttrycka det numeriska resultatet av en analys på ett lika enkelt och lätt sätt som medelst algebraiska formler i mekaniken." Berzelius system slog snabbt igenom. Bara i det konservativa England gjorde man till en början häftigt motstånd mot vad man kallade "Berzelius'es horrible system". Men även där fick man lov att inse att detta system inte kunde överträffas. För övrigt kom han aldrig på riktigt god fot med den kemiska forskningen i England. År 1812 hade han gjort en studieresa dit. Berzelius blev visserligen väl mottagen av the Royal

Society, men mötet mellan honom och den store Sir Humphry Davy ledde till en missämja som varade så länge Davy levde. Till sitt väsen var de båda forskarna varandras motsatser. Berzelius den faste, kanske något överstabile bondestudenten, kontrasterade mot den känslige Davy, som blivit rik genom gifte och gärna spelade grandseigneur. Ensam i Davys drawingroom betraktade Berzelius, för att citera hans egna ord "den ofantliga mängd av dyrbara lyxartiklar som här var nära nog magasinerade och som hos mig väckte det ofördelaktiga intrycket av en nyuppkommens bristande bekantskap med lagom". I Davys laboratorium såg det bättre ut. Konklusionen av den oreda han såg där blev "den glada övertygelsen som förut bara varit en tro, nämligen att ett välstädat laboratorium visar en lat kemist". Då schismen mellan dem var ett faktum försökte den beskäftiga och allestädes närvarande madame de Staël att medla mellan de båda, men utan märkbart resultat. Än en gång möttes de många år senare, i Helsingborg av alla ställen. I sin dagbok noterade Davy kallt: "Berzelius was fatter than before, when I first saw him – his conversation almost limited to his own subjects." Han kunde vara skoningslös i sin kritik. Därmed tjänade han vetenskapen bäst, ansåg han. Thomas Thomsons "First principles of chemistry", författarens livsverk, utdömdes totalt, trots att boken bland andra var tillägnad Berzelius. "Det är en lätt sak att köpa beröm för beröm", sade han. Många vetenskapsmän runt Europa väntade med spänning och oro på Berzelius domslut då de kom i Vetenskapsakademiens årsberättelser i kemi, som troget översattes av hans utländska lärjungar. Årsberättelserna, vilka tillkom så snart Berzelius blivit sekreterare i Vetenskapsakademien, spelade en stor roll i den internationella naturvetenskapen så länge han levde. De var märkliga föregångare till vår tids vetenskapliga information och abstract-litteratur.

Under sina resor i Europa, närmast akademiska triumftåg med hyllningar av skilda slag, mötte han åtskilliga av tidens storheter. Han skulle hälsa på Johann Wolfgang von Goethe, som då befann sig i Eger. Mötet blev till en början litet stelt, men sedan Berzelius visat Goethe en blåsrörsanalys, blev denne helt entusiastisk och ville knappt släppa sin gäst ifrån sig. Berzelius karaktistik av Goethe säger kanske mer om upphovsmannen än om föremålet. "Goethe är en 72-årig man av medelmåttig kroppsstorlek, satt och stadig, har ännu inte grått hår, vilket ligger på



Berzelius lyfter på hatten för kungen utanför Vetenskapsakademiens hus, nuvarande Riksför-säkringsverket i Stockholm. Lito-grafi av Ferdinand Tollin. Kungl. Vetenskapsakademien.

honom som en anständig nämndeman och hela hans tournur var den av en väl klädd, ärevördig, gammaldags inspektör. Han är mera tyst än talsam och är mycket mera som filosof i väsende än i skrift.” Då Svenska akademien kallade Berzelius till ledamot, var det för hans utsökta språkbehandling i vetenskapliga skrifter – då hade ännu inte hans magnifika brev blivit allmän egendom. Skrivsättet är förvånansvärt friskt och modernt. Han tillgriper inte så sällan runda ord. Henrik Söderbaums biografi om Berzelius är ett av de omfångsrikaste biografiska verken i svensk litteratur. Det är lätt att instämma i lovorden över detta storartade arbete. Men Söderbaum var präglad av sin oskarianska tidsanda. Han måste ha skyggat för den blodfullhet och de livets safter som så ofta präglade Berzelius uttryckssätt i korrespondens med vänner och som mera visade på den sengustavianska ynglingens jargong än som var tolerabelt för senare tider.

Berzelius styrka och administrativa förmåga räckte för många uppdrag. Mycket uppmärksammas bland dem var hans verksamhet i 1825 års stora undervisningskommitté. Här kämpade



Jöns Jacob Berzelius 1844. Daguerreotyp av Johan Wilhelm Bergström, vår främste daguerreotypist. Svenska Porträttarkivet.

han med stor kraft för naturvetenskapens plats i ungdomens utbildning. Fronterna i den stora kampen mellan å ena sidan romantik och naturfilosofi samt å den andra kritiskt sinne och empirisk vetenskap, hade stelnat. Med sig hade Berzelius sina vänner Esaias Tegnér och Carl Adolf Agardh. De till antalet överlägsna motståndarna drog ibland det kortaste strået i vote-ringarna. Berzelius rapporterade till en vän hur fienden reagerade: "Hans Järta bleknar, Wingård rodnar, Geijer svettas och Wallin pustar." Berzelius ärades mycket, både i Sverige och utomlands. Karl XV Johan adlade honom vid sin kröning och

gav honom friherrebrev i bröllopgåva. I motsats till Linné, som spidde kunskap om sin berömmelse, var han likgiltig för sådant. Han slöt själv sin ätt. Enligt gammal ritual skulle vapenskölden krossas mot kistlocket vid jordfästningen. Det ankom på sekreteraren i Svenska akademien, Bernhard von Beskow, att göra detta den 15 augusti 1848. Ceremonien föregicks av ett ståtligt och långt tal. Det är buret av en retorik som inte hör hemma i vår tid. Man vill ändå minnas några av von Beskows ord:

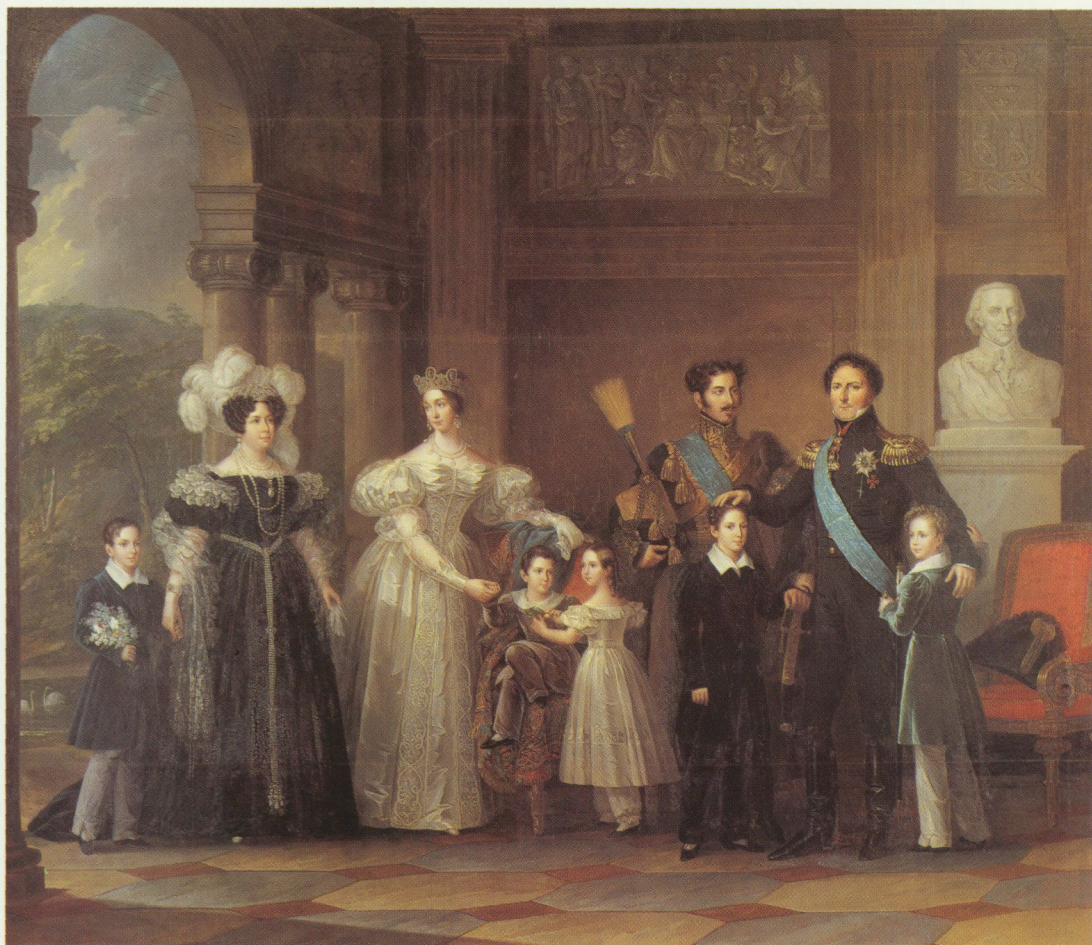
Samtiden har kallat Berzelius stor. Men han var icke blott stor. Han var även god, icke blott snillrik utan även ädel. Själen avspeglades i hans anlete. Den vises lugn strålade från den öppna pannan. Uthållighet och fasthet tyddes av dragen. Skarp blick blandad med mildhet lyste från det blå ögat, välvilja och godhet ur det vänliga leendet. Han undvek gärna beröm. Uttalat av vänner, avböjde han det med skämt, hos andra med allvarlig tystnad. Ingen erfor en livligare glädje vid upptäckten av ett ungt snille. Ingen sökte hellre fästa uppmärksamheten på en lovande medtävlare i vetenskapen. Han ägde ett lugn, vars återsken vilade över hans ansikte under det han kvarhölls på den årslånga plågans martyrbädd. Aldrig har en stor man ägt flera vänner. Han räknade dem icke blott i sin omgivning men över hela fäderneslandet, i Europas alla länder, på andra sidan världshavet, på tronen, i de ländas salar, i den gömda hyddan.

Berzelius minne hålls liksom Linnés levande. För några år sedan bildades Berzeliussällskapet.

MÄNNEN PÅ TRONEN

Då Berzelius 1812 redan börjat få internationellt rykte, uppvaktade han kronprins Karl Johan för att få stipendium till sin engelska resa. Kronprinsen förvånade sig över att möta en helt ung man. Han hade trott att Berzelius var en gammal och vördnadsvärd forskare.

Naturligtvis kom Karl Johan, som så nyligen och oväntat blivit svensk tronföljare att möta en del överraskningar i sitt för honom rätt okända land. Redan då han först mottog sitt hov och frågade vad var och en hade för uppgift, kunde han få stapplande och underliga svar på franska. Språkkunskaperna var inte alltid så stora hos de svenske. Överhovjägmästaren, den gamle baron Axel Oxenstierna (Grand Veneur), anmälde sig som Grand Vénérien de la cour, vilket skulle betyda hovets Storsyfilist. Kronprinsen undrade nog vad för slags folk han hade att göra med. Det är ingen tvekan om att det i åtskilliga avseenden



Familjen Bernadotte avporträtterades på 1830-talet i spegelsalongen i Gustav III:s paviljong på Haga av Fredrik Westin. Karl XIV Johan håller sina händer på prinsarna Karl (XV) och Gustav (sångarprinsen). Bredvid står tronföljaren Oskar (I). I mitten kronprinsessan Josefine med barnen Eugénie och August. Drottning Desideria håller prins Oskar (II) i handen. Statens konstmuseer.

murkna sengustavianska samhället fick liksom nytt liv genom Karl Johans person. Det fanns en märkbar skillnad mellan å ena sidan hans mycket livliga framträdande och starka temperament, som sades slå omgivningen med häpnad och bävan, och å andra sidan en lugn eftertänksamhet. Upploppen i Stockholm, som mest riktade sig mot hans rådgivare, retade honom naturligtvis. Pöbelhoparna borde nedsablas och blod skulle flyta i strömmar. Drottning Desirée stod bredvid medan hennes make ursinnigt betraktade oroligheterna från slottsfönstret. "Pas un chat" – inte en katt skulle han kunna göra för när, sade hon. Då kungen gick



*Karl Johan som kronprins.
Punktgravyr av C. R. Fahl-
crantz 1810.*

bort hade nog minnet av politiska tvister och kontroverser klingat av. Han sörjdes uppriktigt av sitt folk. På hans ålders höst dök minnen upp hos kungen från de blodiga revolutionsåren med alla deras livshotande intriger. Kungens livmedikus antecknade att, då Karl Johan låg på sin dödsbädd, slog han upp ögonen, såg på den sörjande omgivningen och mumlade: "Ni är förrädare allesammans. Ni skall hängas." Man kan erinra sig den samtida furst Talleyrand, fransk statsman under oroliga år, i samma slutliga situation som Karl Johan några år före dennes död, som sade till sin betjänt: "Om medborgare Robespierre söker mig, så säg att jag inte är hemma." I det sörjande folket fanns det också svartalfer som pekade finger och hånade. Den elake Henrik Bernhard Palmér betraktade några år efter kungens död hans staty i Norrköping. Han skrev att den 8 mars 1844 (dödsdagen) gjorde Karl Johan "den svenska nationen en stor tjänst, så stor att aldrig en monark gjort sitt folk en större". Kungen stod lik på Kungliga slottet och stockholmarna fick tillfälle att se honom en sista gång. Människorna hade inte lärt sig att stå i kö. En kvinna omkom i trängseln. Ståthållaren blev ursinnig och ropade åt folket: "Ni bär er så förbannat åt att ni inte är värdiga att man ställer till något roligt åt er."

Minnet av den temperamentsfulle och märklige monarken levde länge. Den på sin tid kände skolmannen och författaren N.P. Ödman skrev en dikt "Kammarjunkaren", där den åldrige och något narraktige hovmannen framträder i en vers.

Han älskar som ingen sitt hov och sin kung
och röres så djupt i sitt innersta väsen
vid minnet av nåden han hade som ung
att föra Karl Johans gemål i françaisen.
Ock så huru kungen i nåder en gång
täcktes säga: "Vous êtes un fripon"
"Un fripon!"

Högstsalig Karl Johan var högst intressant
charmant på min ära charmant.

Fripon är knappast någon hedersbetygelse, snarast "kanalje". Den lovande Oskar I skulle nu fatta statsrodret. Han hade fått omsorgsfull uppfostran och utbildning av de bästa lärare såsom Atterbom och Geijer. Berzelius vägledde honom i naturvetenskaperna. De laborerade tillsammans ibland, även med lustgas, som också fyllde uppvakningen med artificiell glädje.

Oskar I bröt mot faderns ryssvänliga politik. Under Krimkriget lekte han med tanken att återta Finland. I sitt liberala sinne intresserade han sig för fångvård, skolväsen och fattigvård. Nykterhetsfrågan låg honom särskilt om hjärtat. Det stod illa till i landet. Ännu en gång lyssnar vi till Palmær.

På Stockholms slott står kung Oskar
och nickar och nickar och nickar.
Nedanför står hans försupna folk
och hickar och hickar och hickar.

Nickandet var symptom på en växande hjärntumör hos kungen, som till slut lade honom i graven. Kungen ville vara ett gott exempel och avsåg sig bruket av starka drycker "utom där övliga skålar tömmes".

Om Oskar I sålunda inte var någon vän av det starka, så kände han desto större dragning till det sköna. Familjelyckan med den vackra och goda drottning Joséphine, som gav honom fyra söner och en dotter, räckte inte för hans lätt tända hjärta. Den behagliga skådespelerskan Emilie Höggqvist uppträdde som en slags officiell mätress och födde två barn. En hovdam blev likaledes mor till en dotter Oscara.

Konstnären och hovmannen Fritz von Dardel, som i otaliga teckningar och akvareller skildrat sin samtid, skrev att Oskar I var

en vacker karl med en mild och smekande blick, men han saknade sin kunglige faders manliga, energiska ansiktsuttryck; dock kunde han vid vredesutbrott sända förkrossande blickar. I allmänhet hade han emellertid något kvinnligt och kokett i gång, hållning och åtbörder. Hans alltid likformigt friserade hår och mustascher berövade hans utseende all originalitet.

Oskar I:s äldste son, Karl XV som kung, har utsatts för många anekdoter och omdömen. Flera berömdheter ur kungens samtid beskrev honom. Tvåkammarriksdagens skapare, statsministern Louis De Geer "mönstret för en städad, sedlig och hoppingivande man" såg med sina ögon på Karl. I sina memoarer skrev han, att allt som skedde under Karl XV:s regering av betydelse, skedde mot hans vilja, utrikespolitiken, representationsreformen, den nya strafflagen, befordringsväsendet. Han gav efter, men inte av vilja utan därför att han inte hade kraft nog att sätta sig emot eller hålla fast en grundsats. Han blev älskad för sin person,



"Oscar. Sveriges och Norges kronprins." Kolorerat tryck i Nordiska museets samlingar. Foto Birgit Brånvall.



En kavallerichock under revolutionsåret 1848. Laverad teckning av Fritz von Dardel.

eftersom han i botten hade en älskvärd natur. Den stora allmänheten tycker inte om några helgon. Det smickrar den tvärtom att se sina egna laster och fel vara kungliga. Det var en naturlig friskhet i hela hans väsen som gjorde att alla trivdes i hans sällskap.

Gunnar Wennerberg, Gluntarnas skald, hade Karl XV att tacka för det mesta i livet. Wennerberg ogillade nedsättande omdömen, särskilt De Geers mästrande och moraliserande ton:

Karl XV kände såsom Paulus, en annan lag i sina lemmar och det onda han icke ville, det gjorde han ofta. Var och en som känt samma lag, fäller nog en rättvisande dom över den döde än den som inte känt den. Den sorg som gav sig luft i hela landet vid hans död var ej en kunglig, det var en folklig sorg, och det fanns alltså något som kunde sörjas över.

Min mormor var, då det hände, en ung fru på ett bruk i Småland. Hon hade aldrig sett Karl XV och visste väl inte så mycket om honom. Då hon under amning av sin nyfödda dotter, fick bud att kungen dött, blev hon så upprörd att modersmjölken sinade. Mycket längre i trohet och känsla för sin kung kan man knappast komma.

Det finns många exempel på Karl XV:s både sorglöshet och



Den kungliga familjen under Oskar II:s tid. Från vänster är: kekhertiginnan Thérèse av Dalar-na, prins Vilhelm, Oskar II, prinsessan Margareta med Sig- vard i knäet, kronprins Gustav (V), prins Gustav Adolf (VI) med prins Gustav Adolf (far till nuvarande kungen), drottning Sofia, prins Carl, prinsessan Ingeborg med prinsessan Astrid i knäet, prins Eugen. Sittande på golvet prinsessorna Margaretha och Märtha, döttrar till prins Carl och prinsessan Ingeborg. Foto Anton Blomberg 1907.

taktlöshet. Ännu på 1860-talet ingick det i ceremonielet att nyutnämnda innehavare av de kungliga riddarordnarna skulle komma till slottet för att bli dubbade av kungen med svärd. En handlande i Stockholm hade vederfarits denna nåd. Han var uppskakad och i det avgörande ögonblicket gick hans väder. Kungen lät inte märka någonting, men efteråt sade han till sin adjutant: "Det här är sista gången som jag bankar skiten ur hökare." Detta var ju inte så finkänsligt mot det höglovliga borgarståndet. Mer omtänksam och artig var många år senare Gustav V, då han skulle överlämna pris till en kavalleriofficer efter en rytartävling. Den unge löjtnanten kom i samma förlägenhet som den nyssnämnde handelsmannen och bad, blossande röd om ursäkt. "Jaså", sade kungen vänligt, "jag tyckte att det var din häst som pruttade."

Näst i följd kom den sonlöse Karl XV:s bror Oskar II. Han ogillade ofta sin företrädares beteende och var majestät i varje tum. Med tiden blev han nog folkkär, men var det knappast från början. Man förstod hans goda hjärta och att hans intressen för ståt var ett slags artistisk glädje över det praktfulla och som hans

diktarfantasi gjorde ännu praktfullare, ännu mer sagolik. Han hade höga litterära ambitioner och fick, tävlande anonym, andra priset av Svenska akademien. Detta glädde honom särskilt, eftersom första priset skulle lukta igenkännande och obehörig påverkan. Sentida bedömare har nog försökt att nedvärdera Oskars poesi. Andra har däremot hävdats att han som skald stod i nivå med de bättre i sin samtid, som livligt uppskattade hans verskonst. Några strofer brukade intill nutiden ihågkommas av gammalt folk och gärna citeras:

Du blånande hav, som mångtusende år
mot Skandiens klippor har slagit
som brutit din boja var gryende vår
och frigjord i fjärran har dragit,
dig ägnas min sång, ty jag längtar dit ut,
när böljorna slå emot skären.

Kanske kan man i sammanhanget erinra sig vad Carl Gustaf af Leopold sade till hovmarskalken och zoologen, den som skald alls icke oävnade, Gustaf von Paykull: "Du är den främste av våra medelmåttiga poeter." Den bräckliga unionen med Norge oroade kungen ständigt. Vid ett tillfälle då förhållandet var särskilt spänt, var han i Frankrike och väntade ivrigt på statstelegram från kronprinsen-regenten Gustav. En löpare kom från hotellet. Kungen öppnade telegrammet, läste och kastade papperet ifrån sig med orden: "Skit, skit, djävla skit." Den förskräckta uppvaktningen läste. Telegrammet meddelade att kronprins Gustav i "lawn-tennis" slagit en svår medspelare med så och så många set och games.

Gustav V, som regerade i nära 43 år, fick se sitt folk omdanas socialt och ekonomiskt. Han kom att ställas inför svåra avgöranden, till exempel "borggårdstalet" 1914 och "abdikationshotet" 1941. Han hade det svårt med den liberale och knappast hövlige statsministern Karl Staaff. Mycket bättre gick det med Per Albin Hansson och Tage Erlander. Per Albin blev hans personlige vän. Kungen hade ett vänligt, ofta skämtsamt och slagfärdigt sätt, även vid påkallade tillrättavisningar. Han besökte ett residens i landsorten och skulle äta lunch där. Landshövdingen, som hade sina principer, förklarade att det inte blev något vin till måltiden eftersom "i mitt hus får inte förekomma spritdrycker". Kungen sade stillsamt: "Är du då alldeles säker på att det här är ditt hus?" Gustav V åldrades. Man väntade att hans själskrafter

Folke Bernadottes begravning i Gustav Vasa kyrka 1946; det tillfälle då "kommer inte älgen snart-historien" skulle ha tillkommit. Från vänster kronprinsessan Märtha av Norge, Gustav V, kronprinsessan Louise och prinsessan Ingeborg. Foto ur tidningen Iduns bildarkiv. International Magazine Service AB.



skulle avtaga. Historier myntades. I Gustav Vasa-kyrkan i Stockholm skulle den mördade greve Folke Bernadotte jordfästas. Kungen med uppvaktning har kommit. Han saknar statsministern och vänder sig till adjutanten: "Kommer inte Erlander snart?" Någon i närheten har hört detta och vränger till det hela så att kungen skulle ha slumrat in och vid uppvaknandet trott sig vara i skogen med frågan: "Kommer inte älgen snart?" Den dumma historien spreds land och rike omkring. Dess sanningshalt avlivs härmed.

Kung Gustav VI Adolf hade som kronprins representerat sedan 1907. Efter faderns bortgång hade han ytterligare 23 år att

regera. Kungen var väl känd hos folket, beundrad för sin lärdom, vänlighet och omtanke. Museifolk insåg hans ovanliga arkeologiska och konsthistoriska insikter. Bekant för alla och envar blev han genom sina Eriksgator i hela landet.

I Småland gick en liten gumma på väg till kyrkogården för att lägga blommor på makens grav. En bil stannade. Ut klev en lång, äldre herre, tog blommorna, tackade, klappade om gumman och for sin väg. Hon förstod så småningom vem som tagit blommorna. Glad var hon och gubben fick nog andra blommor.

Kung Gustav Adolf var alltid seriös i sin framtoning. Skvaller och småprat var ingenting för honom. Tråkig var han aldrig. Vid ett tillfälle fick man se honom brista ut i ett hjärtligt gapskratt. En akademi brukade regelbundet till Beskyddaren sända kallelser och föredragningslistor för sammankomster. Då inrättningen med postnummer var ny, gick som vanligt försändelsen till kungen med adressen "Hans majestät Konungen, postnummer, Kungliga slottet, Stockholm". Handläggaren på posten, som nu gjorde dubbelt tjänstefel, såg att postnumret var oriktigt, tänkte sig väl inte för utan satte på den vanliga stämpeln: "Okänd å angiven adress." Försändelsen gick tillbaka till avsändaren och väckte där någon förvåning. Vid lägligt tillfälle företeddes kuvertet för kungen med vördsam fråga hur det kändes för landets konung att vara obefintlig eller i varje fall okänd på Kungliga slottet.

Gustav VI Adolf hade tagit till valspråk "Plikten framför allt". Efter det att den nye kungen på Rikssalen meddelat detta och avgivit kungaförsäkran, gick två höga ämbetsmän därifrån. Den ene sade: "Var det inte ett bra underligt valspråk?" "Tycker du det" sade den andre; "Jag tyckte det lät kärvt och manligt". Men sa han inte: "Trivseln framför allt?"

Man uppskattar förvisso vårt kungahus pliktuppfyllda arbete och unnar dess medlemmar all trivsel i tillvaron.